

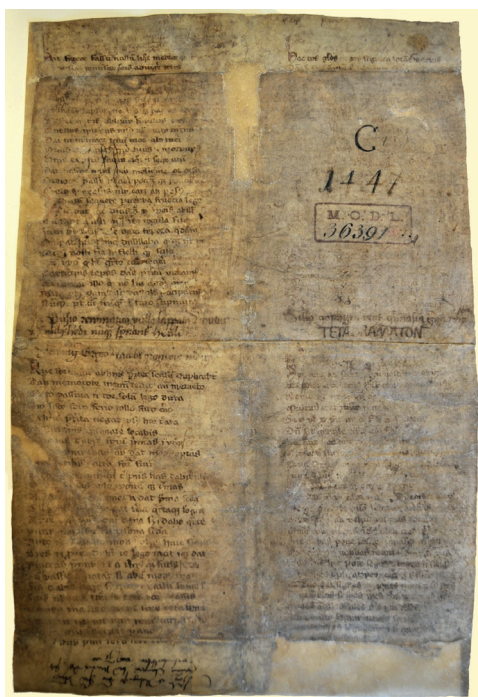
NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Egy latin grammatikatöredék és magyar nyelvű bejegyzései a kolozsmonostori konvent levéltárában*

1. Bevezetés. A tanulmányban bemutatni kívánt kódextöredékek a kolozsmonostori konvent 1447 és 1450 között kelt iratok másolatát tartalmazó jegyzőkönyvének borítójaként maradtak fenn a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, Budapesten (HUMNL-OL-DL 36391). A használaton kívülre került kódexek kivágott levelei általában helyben váltak könyvkötéssé vagy levéltári anyag borítójává, így helyezhették a levéltári iratot a hosszanti oldalukon összevarrt két levélpárba, amelynek külső fele erősen kopott, nagy része szinte olvashatatlan.

1. kép

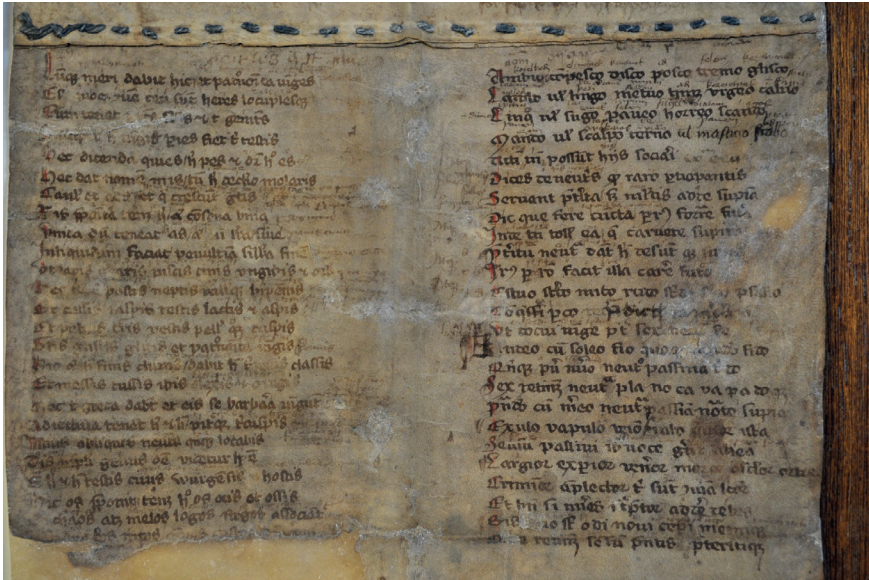
A pallium felső része az egyik levélpár 3v–2r, az alsó része a másik levélpár 4v–1r oldalai

* Hende Fanni kutatása a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Itt szeretnénk megköszönni Haader Leának és Kocsis Rékának a hasznos megjegyzéseiket, tanácsaikat.

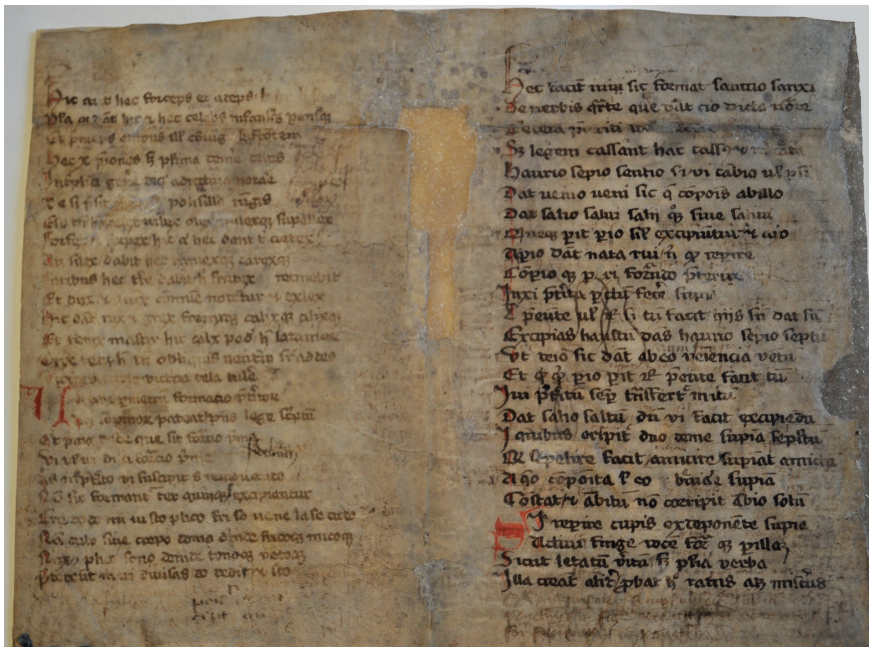
2. kép

Az alsó levélpár 1v–4r oldalai

3. kép

A felső levélpár 2v–3r oldalai

2. Az őrzőirat. Kolozsmonostoron a bencés kolostorban a 14. századtól kezdve folytattak hiteleshelyi tevékenységet, amelynek középkori működéséről az ott készült protokollumok regesztáival együtt JAKÓ ZSIGMOND adott ki kétkötetes forráskiadványt (JAKÓ 1990). A hiteleshelyi tevékenység keretében többek között jogbiztosító iratokat, peres anyagokat és tanúvallomásokat állítottak ki, amelyeknek szövegét jegyzőkönyvekbe másolták és megőrizték. Ezeket a kéziratokat gyakran helyezték erős, már nem használt pergamen kódextöredékekbe, hogy megóvják őket a rongálódástól. A konvent működése és a levéltára a 16. század második felében Kolozsvárra költözött át, ezért az egykori grammatika kódex keletkezési/használati, illetve a töredék palliumként való felhasználásának helyeként nemcsak Kolozsmonostor, hanem Kolozsvár is elképzelhető. (Részletesebben l. a tanulmány zárófejezetében.) A töredéket jelenleg a jegyzőkönyvről leválasztva, de az irat mellett őrzik, a protokollum pedig a 20. században új kötést kapott.

2.1. A protokollum másolói. Bulichin János és Schleuning Gergely jegyzők készítették a jegyzőkönyvet. Előbbi kolozsvári polgár volt, aki csak rövid ideig állt a hiteleshely alkalmazásában, 1456-ban már Bécsben tanult. JAKÓ egyetlen protokollumhoz kötötte őt. A klerikus Schleuning szintén Bécsben tanult, majd onnan visszatérve Kolozsvárra, a hiteleshely nótáriusaként dolgozott. Azonban ő sem maradt hosszú ideig, feltehetően csak 1451-ig, utána Kolozsvár plébánosa lett. JAKÓ további három jegyzőkönyvben azonosította az írását (JAKÓ 1990: 54–55, 122, 154–159), amelyek közül kettő korabeli papírlemezben van, a harmadik pedig 20. századi kötésben. Schleuning neve a grammatikatöredéken is feltűnik, a negyedik levél verzó oldalán. Fölötte két sor íráspróba látható a Iohannes de Garlandia, 13. századi nyelvésznek tulajdonított *Distigium* című metrikus szójegyzékből: „*Pusio reumaticus pullus lappatus et hirtus / Hinnulus heredi nunquam spernantur herili*” (WALTHER ed. 1965: 1026, nr. 22913; HUNT 1991: 337).

2.2. Néhány kísérő bejegyzés. A negyedik levél verzó oldalán az alsó margón fejjel lefelé olvasható egy bejegyzés. A 2–3 levélpár felső és az 1–4 levélpár alsó részét a pallium kialakításakor visszahajtották, hogy az irat méretéhez igazítsák a fragmentum méretét. Az így visszahajtott alsó sávra került egy bejegyzés, amely ma, a pergamennek az irattól való elválasztása és kiegyenesítése után már fejjel lefelé látható. A bejegyzés: „*Honorabili et religioso viro fratri Iohanni vicario claustris Beate Marie Virginis sub Zentmihalkew*”. Feltehetően az egyik nótárius íráspróbaként vagy emlékeztetőnek írhatta fel a Szentmihályköve vár alatti, 1363-ban alapított, és 1551-ig működő pálos kolostor vikáriusának címzését (F. ROMHÁNYI 2000: 64).

Az egykori pallium külsején, felül, a második levél rektó oldalán látható az ügyek kezdődátuma, az 1447-es évszám és egy *c* betű, amelyet a konvent levéltárának egyik rendezésekor adhattak a jegyzőkönyvnek.¹

3. A grammatika szövege. A fragmentumok ugyanabból a kódexből származnak: Alexander de Villa Dei *Doctrinale puerorum* című tankönyve 14. században másolt kéziratának

¹ Ezt a rendezési elvet a hiteleshely később is megtartotta, például a 17. században Pálfi István requisitor (BOGDÁNDI 2012: 29–33, 51–54, 157–164). Hasonló jelzetek láthatók több protokollum in situ kódextöredék-palliumán is: HU-MNL-OL-F 15-21 (Protocollum (majus) G (1617–1623)), HU-MNL-OL-F 15-26 (Protocollum (majus) N (1629–1636)) és a lefejtett fragmentumokon: HU-MNL-OL-Q 406-17 és a töredék párján: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár Fragm. C 71; HU-MNL-OL-Q 406-14, Q 406-19, Q 406-28. (HENDE 2018: 73, 75, 76, 80).

két szomszédos levélpárját alkotják, a belső bifolium két levele között további két levélpár volt. A töredékeken a főnevek neméről, a befejezett igeragozásról és a supinum képzéséről, illetve a hiányos és rendhagyó igékről szerepelnek részletek: a mű első részének 600. és 703., illetve a 911. és az 1000. sora közti szövegek. A főszöveget egy kéz készítette, abban csak egy helyen, a 964. sorban látható egy használói kéz, amely egy felsornyi betoldást tett. A töredéken még interlineáris és marginális bejegyzések nyoma is látható, de sajnos ezek többsége szinte a láthatatlanságig elhalványodott. Az esetleges főkéz általi javításokat és a használói kezek bejegyzését teljes bizonyossággal elkülöníteni nem lehet a szöveg halványsága és ennek következtében kisszámban fennmaradt glosszák miatt.

Ha a szöveget összevetjük a kritikai kiadással (REICHLING kiad. 1893), azt látjuk, hogy a töredéken lévő szövegvariáns hasonlóságot mutat három 13. századi kézirattal (REICHLING kiad. 1893: CXXIV, nr. 10, 11, 12) és az editio princeps-szel – amelyet a kutatás 1470 körül Velencében Vindelinus de Spira nyomdájának termékeként tart számon (ISTC ia00419400; GW 00940a) –, de nem egyezik meg velük teljesen. A kritikai kiadástól való eltérések között szerepelnek olyan szavak, amelyek más alakban láthatók, több esetben a szavak sorrendje sem egyezik meg a kiadással. Előfordul, hogy nemcsak más szó szerepel a sorban, hanem a kritikai kiadásban nem hozott, hozzáadott sorok is láthatók a kéziratban. Ez utóbbi, jelentősebb eltéréseket vesszük vizsgálat alá, amelyek közül csak az egyikre találtunk párhuzamot a kritikai apparátusban hivatkozott könyvek között. Ezért a töredék szövegének vizsgálatakor felhasználtuk DIETRICH REICHLING és RAFFAELE PARISELLA által is jegyzékbe vett, de a kiadáshoz fel nem használt, elsősorban 13. századi kéziratokat (PARISELLA 2009; REICHLING kiad. 1893: CXXV–CLXVI, nr. 13, nr. 20, nr. 22, nr. 24, nr. 30, nr. 57*, nr. 66)² és két nyomtatványt, a Gerardus de Zutphania (GW 1051), illetve Ludovicus de Guaschis (GW 1010) megjegyzéseivel ellátott 1488-as kiadványokat.

A töredék első levél rektó oldalán a szerző azt a szabályt írja le, hogy az *-ur* végű főnevek semleges neműek, erre példa a *murmur* ('moraj, zúgás') szó, míg azok a főnevek, amelyekben az *-ur* szóvég előtt *t*, *x* vagy *f* van, hímneműek (REICHLING kiad. 1893: 42, 603–604. sor). A fragmentumon e két szabályt közlő sor között az erős kopás miatt csak a *multus erat* kezdetű sor nyoma látható. Ez alapján feltételezhető, hogy a Gerardus-féle nyomtatványban a hexameter részét képező *Multus erat murmur veteres quoque sic posuere* sor vagy a több kéziratban fennmaradt *multus erat murmur tamen improprie reperitur* változat volt olvasható (PARISELLA 2009: 132), egy vizsgált kódexben azonban szerepel egy rövidebb változat is: *Multus erat murmur* (REICHLING kiad. 1893: nr. 13, 37v). A 14. században élt Gerardus ki is fejti kommentárjában, hogy a régiek gyakran hímnemű főnévként használták a *murmur* szót, és ezt János evangéliumának 7. fejezetének 12. sorával bizonyítja: *Et murmur multus erat de eo erat in turba* (GW 1051: k6_{a-b}).³ Ez a szabálytól eltérő használatot említő sor eredetileg nem volt a Doctrinale része, ezt azok a kéziratok támasztják alá, amelyekben csak glosszaként maradt fenn (PARISELLA 2009: 132; REICHLING kiad. 1893: nr. 66, 19r).

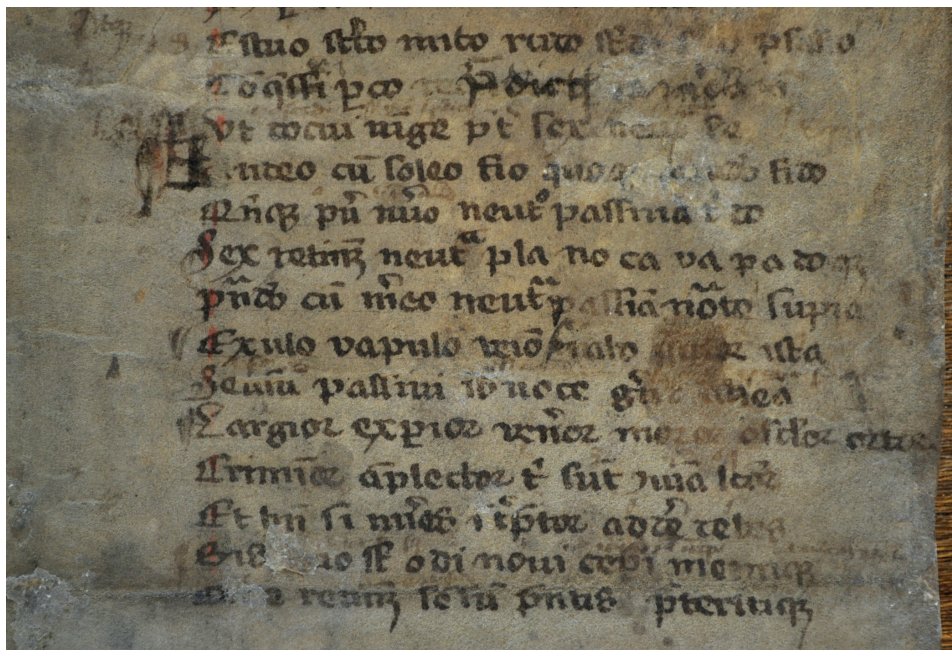
A levéltári töredék negyedik levelének rektó oldalán is megfigyelhető eltérés a kritikai kiadástól: a 975. sor a 977. és a 978. sor között szerepel még egy plusz sorral együtt.

² REICHLING hibásan közli a leírásban a nr. 22 jelzetét, helyesen: British Library, Arundel MS 394.

³ A Biblia kritikai kiadásában is hímnemű, és csak három kéziratot hoz, amelyben semleges nemű: *murmur multum* (WEBER kiad. 1969: 1670).

4. kép

A Doctrinale-töredék 4r oldala

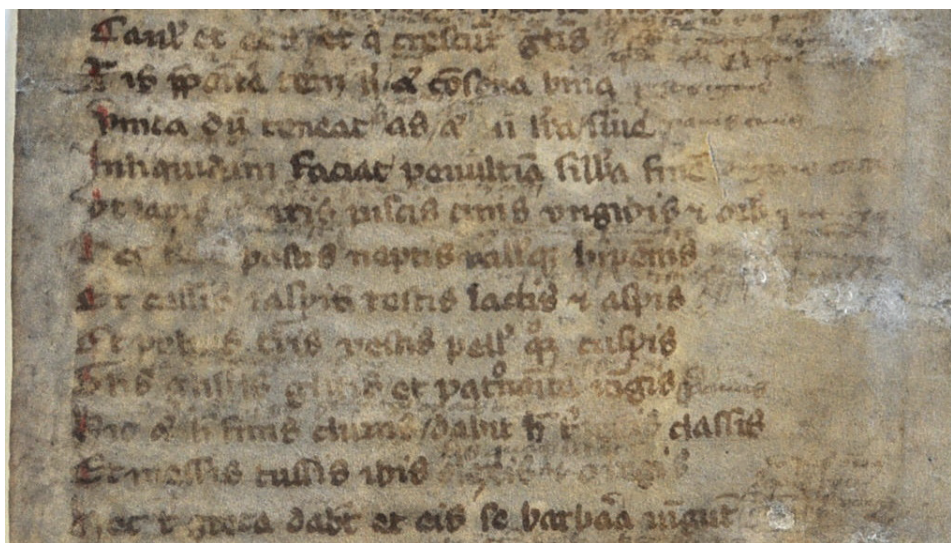
A kritikai kiadásban az említett három sor: „sex retinent neutra pla. no. ca. va. pa. do. supina / Audeo cum soleo, fio quoque, gaudeo, fido / quinque, puer, numero neutropassiva tibi do. / exulo, vapulo, veneo, fio, quattuor ista” (REICHLING kiad. 1893: 64). A töredéken ezek a sorok a következő rendben olvashatók: „Audeo cum soleo, fio quoque, gaudeo, fido / quinque, puer, numero neutropassiva tibi do. / sex retinent neutra pla. no. ca. va. pa. do. / prandeo cum mereo neutrapassiva notate supina / exulo, vapulo, veneo, fio, quattuor ista.” A plusz egy sor a félig álszenvedő igékhez kapcsolódik: „prandeo cum mereo neutrapassiva notate supina”. A kiadás alapján a *supina* szó a fölötté lévő sor utolsó szava, és a töredéken feltehetően helyhiány miatt került az alatta lévő sor végére. Ez, a *prandeo* szóval kezdődő sor – a *supina* szó kivételével – teljesen megegyezik egy 13. század végi kódex szövegváltozatával (PARISELLA 2009: 150). A Würtembergische Landesbibliothekben őrzött, 13. században másolt kódexben is szerepel ez kisebb eltéréssel: a *notate* helyett *teneto* olvasható. A sorvégi eltérő szó mellett a betoldás helye is eltér: a kódexben a 979. sor után látható (REICHLING kiad. 1893: 64). A *prandeo* és *mereo* igéket nem a hexameter részeként, hanem a kommentárban említi a Franciaországban őrzött kézirat (REICHLING kiad. 1893: nr. 13, 53v). Ez a két ige feltűnik a Gerardus-féle nyomtatványban a hexameter részeként, de Gerardus a kommentárjában felhívta a figyelmet, hogy eredetileg nem szerepelt Alexander de Villa Dei művében (GW 1051: q2_a).

A javító, illetve használói kezekről a sorok közé és a margókra írt bejegyzések, ahogy fent írtuk, mára alig betűzhetők ki. Néhány megfejtendő szó alapján azonban lehet következtetni arra, hogy milyen jellegű bejegyzéseket írtak a grammatikát használó kezek.

A sorközi glosszák között van olyan, amely a főszöveget javítja. Például kimaradt betűket told be, ahogy az első levél verzó oldalán a közelre mutató *has* szóban pótolja a hiányzó *h* betűt. A sor végén pedig, a harmadik declinatióba tartozó főnevek ismertetésénél két példát a margóra ír: a *panis* és *canis* szavakat az *-is* végződés előtt *n*-et tartalmazó csoportra hozza példaként (HU-MNL-OL-DL 36391 iratborítója, 1v). Szintén ezen az oldalon ugyanez a javító kéz a 642. sor második felét kivakarta: *lexis et orexis(!)* és fölé írta a helyes szöveget: *lis quoque litis*.

5. kép

A töredék 1v részlete

A kivakart rész se REICHLING, se PARISELLA kritikai kiadásának apparátusában nem található meg, vagyis a felhasznált kéziratokban és nyomtatványokban nem szerepelt a főszövegben. Nem a hexameter részeként, hanem glosszaként, Gerardus de Zutphania megjegyzései között található a kivakart két szó. A versben a nőnemű főnevek tárgyalásához tartozik, miszerint a görög és idegen szavak nőneműek, erre példa a kivakart, ám nyomaiban kibetűzhető, és Gerardus kommentárjában is szereplő görög szavak, a hibásan írt *orexis* 'kívánság' és a *lexis*, amelynek jelentése 'szó' (GW 1051: 1). A Vatikánban őrzött kéziratban is a görög eredetű szavakhoz fűzött kommentár részeként szerepel az *orexis* szó (REICHLING kiad. 1893: nr. 11, 34v). PARISELLA felhívja a figyelmet, hogy a Doctrinale 633. sora megegyezik Iohannes de Garlandia Compendium Gramatice című művének 456. sorával, és ennek 457. sora végén a *lexis* és *orexis* szavak láthatók (PARISELLA 2009: 134).

A kódextöredék a hiányos és rendhagyó igéket tárgyaló részben példákat hoz azokra az igékre, amelyekre nem érvényes az a szabály, hogy a tárgyesetet vonzó igéknek van participium perfectuma és supinuma.⁴ A 961. sorban kezdődő igéknek hiányoznak ezek az alakjai. Megfigyelhető, hogy a 961. sorban *ambigo* helyett *ambio*-t írt a főkéz, a hiányzó *g* betűt pedig egy kéz a sorban úgy pótolta, hogy a szóvégi *o* betűhöz húzott egy hurkot

⁴ A magyar bejegyzések is ebben a részben láthatók, ezekkel lentebb foglalkozunk.

lefelé, és mellé írt egy *o* betűt; ezért ér össze a következő szó elejével az *ambigo* szó. A 963. sorban a főkéz kihagyta az igék felsorolásából a *fugit* igét, amelyet egy használói kéz betoldó jellel a helyére utalva a sorok között pótolta (*fúget*-ként⁵), illetve a következő sor végére valószínűleg ugyanő beillesztette a *vel mastigo scabo* három verslábát. A kritikai kiadás alapján a *praedictis iungere curo* szöveg szokott állni a sorvégen, ha nem felsor szerepel (REICHLING kiad. 1893: 63). A középkori latinság szótárából kiderül, hogy itt a *mastico* 'rág' jelentésű ige jelenik meg (MKLSz. 6: 266). Ez szintén nem szerepel a két kritikai kiadásban, valamint az általunk vizsgált egyik kéziratban, nyomtatványban sem. E sorok közé talán egy másik használói kéz többféle elemet is beírt: szórványosabban latin vonzatokat és szinonimákat gyűjtött, szisztematikusabban pedig bejegyezte az igék magyar jelentését. Ezeket a lentebbiekben mutatjuk be.

4. A töredék magyar–latin bejegyzései. A vizsgált Doctrinale-töredék magyar bejegyzései mindezekig azok közé a nyelvemlékek közé tartoztak, amelyekről volt ugyan tudomásunk, de – mivel felfedezőjüket a hordozó mű leírásakor más célok vezérelték, semmint ezek publikálása – maga a bejegyzés ismeretlen maradt. JAKÓ ZSIGMOND a fentebbiekben többször is hivatkozott feldolgozásában éppen csak megemlítette, hogy a szöveg „... sorai között a 16. században írt magyar szavak olvashatók” (JAKÓ 1990: 154).

Ahogy már esett szó róla, a töredéket szemügyre véve megállapítható, hogy lapjain több helyen szerepelnek olyan bejegyzések, amelyek még grammatikakönyvként való használatából származnak. Ezek egy részéről látszik, hogy latinul íródtak, más részükről a felület roncsolódása, az írás elhalványulása miatt inkább csak sejteni lehet ugyanezt. A 4r oldal első négy sorának környezetében azonban feltűnnek a JAKÓ által megemléltett magyar nyelvű bejegyzések: egy kéz beírta a főszövegben felsorolt igék legtöbbjének magyar jelentését (részletesen l. lentebb). A magyar igék mellett többször latin (tárgyi) bővítmények is feltűnnek, afféle tipikus nyelvkönyvi kifejezéseket megőrkítve, olykor pedig rokon jelentésű latin igét találunk a főszöveg szavaihoz kapcsolódóan.

4.1. Magyar–latin kétnyelvűség a korabeli bejegyzések tükrében. Ismeretes, hogy már az ó- és korai középmagyar korból is viszonylag jelentős számban maradtak fenn magyar nyelvű bejegyzések a latin nyelven írt kéziratok vagy nyomtatott könyvekben, illetve önálló leveleken, levélegyűtteseken: egyrészt szavak, szókapcsolatok, másrészt szövegemlékek. (A 16. század közepe előtti beírásokkal az utóbbi években DÖMÖTÖR ADRIENNE foglalkozott a gyűjteményezés, rendszerezés szándékával (DÖMÖTÖR 2018, 2019, 2022); a marginálisok típusaival és az ómagyar kori anyanyelvű kódexek marginálisaiával pedig PAPPNÉ KOCSIS RÉKA (PAPPNÉ KOCSIS 2023).) A latin alapszöveg és a magyar bejegyzések viszonya igen különböző lehet – a szoros fordítástól a szabadabb tolmácsoláson át a teljes függetlenségig. (Ez utóbbi az az eset, amikor a scriptor a beíratlan helyeket pusztán írófelületnek használja valamely tartalom megőrkítéséhez.)

Az alapszöveggel összefüggésben álló magyar bejegyzések a korszak kétnyelvűségének beszédes dokumentumai. Két különösen jellemző csoportot figyelhetünk meg közöttük. Egy részük arról tanúskodik, hogy a bejegyző a latinul olvasottak alapján magyar nyelvű megszólalásra készül, és ennek céljából anyanyelvén jegyzetel, például prédikáció(vázlat)ot készít, vagy csak beír a latinnak megfelelő bizonyos szavakat, kife-

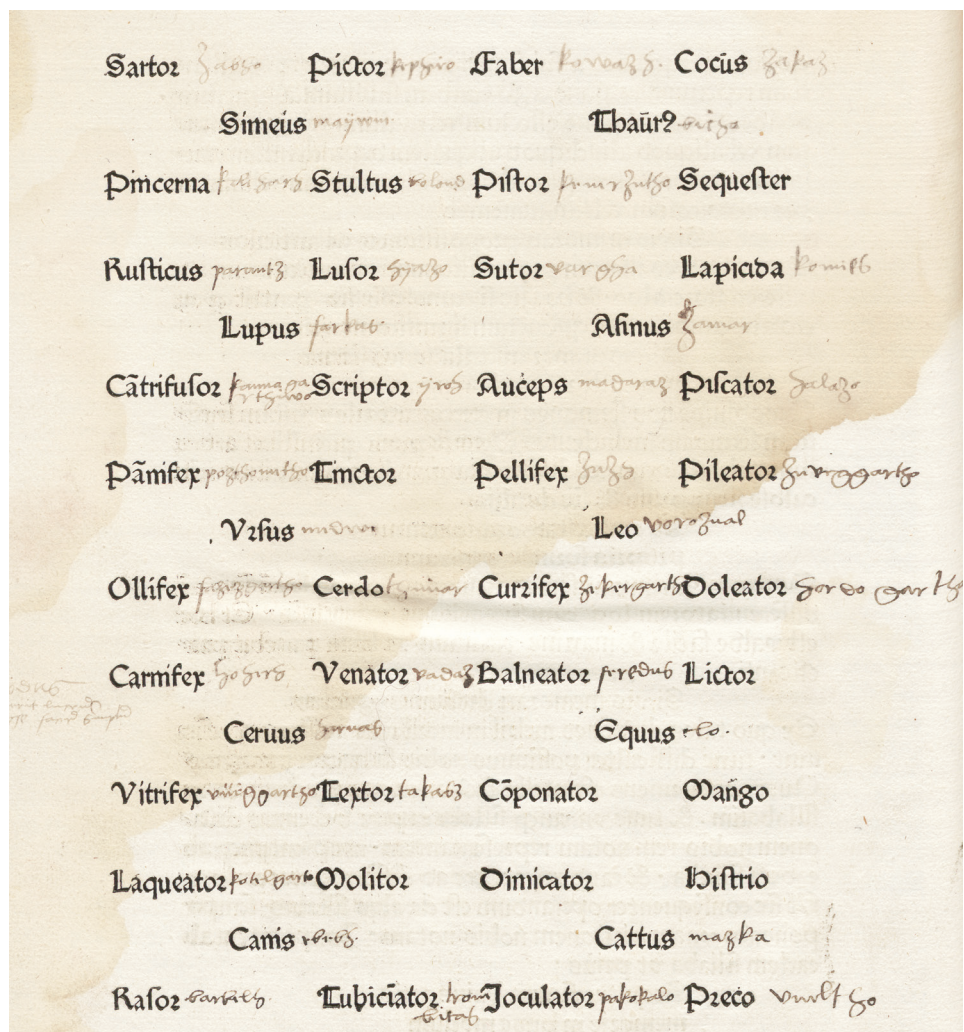
⁵ Köszönjük SARBÁK GÁBORNAK, hogy megerősítette az igeforma-olvasatunkat.

jezéseket. A prédikációs segédletek az anyanyelvű igehirdetés gyakorlatának természetes velejárói; elkészítésük jól megalapozott latintudást és anyanyelvű szónoki felkészültséget egyaránt igényel. A bejegyzések másik jellemző csoportja úgy keletkezik, hogy az (akár alapszintű) oktatásban részt vevő tanuló – vagy az ismeretátadásra készülő tanár – mindennapos használatú latin szavak társaságába írja be magyar megfelelőjüket. Ezt többnyire a szótanulás, illetve szótanítás érdekében teszi (azaz: szótároz), vagy az a cél vezeti, hogy valamely megtanulandó latin szósor memorizálásához állítson kapaszkodókat. A két meghatározó bejegyzéscsoport nem válik el mereven, hiszen latin szavakat tanulni, szöveget preparálni minden tanulási szinten és bármely könyv használata során igényként merülhet fel – amint erre a korszakból is ismeretesek példák. (A beírástípusokról részletesen l. DÖMÖTÖR 2018, 2019, 2022. és hivatkozásai.)

A most vizsgált nyelvemlék esetében a beírások oka a szótanulás (vagy szótanítás) és a memoriter emlékezetbe vésésének elősegítése is lehetett. Ismeretes a korszakból egy másik olyan glosszasorozat is, amelyet a scriptor vélhetően a memorizálás megkönnyítése érdekében írt a latin szavak mellé – ezt egy 1473-ban Nürnbergben megjelent (szerző nélküli) összeállítás *Ars memorativa* része őrzi (l. 6. kép). Az ősnymtatvány a gyöngyösi ferences könyvtárból került az OSZK-ba, de a magyar szavakat még a gyöngyösi időszakot megelőzően, 1500 körül írták a könyvbe (talán Zólyomlipcsén). A scriptor az emlékezőtehetség gyakorlására szolgáló 50 szavas főnévsorozathoz jegyzett be 42 magyar szót (14v): állat- és foglalkozásneveket (vö. BORSA 1954). Elsősorban a magyarul nehezebben értelmezhető szavakat hagyta ki a szótározásból, ez azonban nem tűnik szigorú elvnek (vö. KISS 2007: 21). Valószínűleg tehát nem érdemes találgatásokba bocsátkozni a glosszátor szempontjaival kapcsolatban – és ez ugyanígy igaz a jelen tanulmányban vizsgált nyelvemlékre is.

6. kép

Ars memorativa (14v): magyar bejegyzések 1500 körülről
(OSZK, Inc. 1243 (2))

4.2. A kolozsmonostori/kolozsvári, a soproni és a pécsi oktatás korabeli dokumentumai. További hazai provenienciájú Doctrinale-példányok. A kolozsmonostori/kolozsvári nyelvemlék magyar szavai az egykori grammatikai tankönyv azon részénél láthatók, ahol a hexameterben memorizálendő grammatikaszöveg bizonyos nyelvtani kivételeket sorol. (A keletkezés vagylagosan megadott helyéről l. lentebb, a tanulmány zárófejezetében.) A beírások vélhetőleg egy aktuális tanulási(-tanítási) feladathoz kapcsolódhattak. A kérdést azonban, hogy a fennmaradt töredéknek vajon miért éppen ezzel a helyével foglalkozott a scriptor, míg más helyeivel nem, nem lehet megválaszolni.

Kézenfekvő lenne a beírásokat a kötetet használó diáknak tulajdonítani. Az a tény ugyanakkor, hogy az egykori könyv pergamenből készült, rögtön el is bizonytalanítja a feltételezést. A nagyon drága alapanyagból kivételes célokra, nem pedig mindennapi iskolai használatra szoktak könyvet készíteni. A korabeli tankönyvek papírra íródtak: a diákok egy alappéldányról másolták le maguknak a szövegeket. Esetleg a papírnál jóval tartósabb, strapabíróbb pergamenkötet is egy ilyen alappéldány lehetett. Ez viszont inkább arra utal, hogy tanár írhatta a bejegyzéseket, tanításra előkészítendő az anyagot. Emellett szólhatna az is, hogy ismernie kellett az alapszöveget, hiszen a példányt ki tudta egészíteni egy kimaradó szóval (a jelenségre ugyanakkor esetleg más magyarázat is adódhat, valamilyen betoldás egy másik kéz munkája is lehet; l. lentebb). Ezzel szemben inkább diák glosszátort valószínűsíthet a magyar nyelvű bejegyzések két feltűnő és javítatlanul maradt szótározási hibája (l. lentebb). Vagyis az összegyűjthető tények alapján tanári és tanulói kéz is szóba jöhet bejegyzőként.

A kolozsmonostori/kolozsvári kívül ismereteseek további hazai használatú kéziratok Doctrinale-példányok is, közülük kettőről biztosan tudható, hogy szintén az oktatás szolgálatában álltak. Az egyiket (amelynek töredéke az utóbbi negyedszázadig megtekinthető volt a Soproni Levéltárban) a soproni plébániai iskolában használták a 15. század első felében. Fennmaradt két levele – az 1447. évi bordézsmajegyzéken – ugyancsak városi iratok borítólapjaként őrződött meg. (Katalógusbeli leírása: MADAS et al. 2006: 76–77.) A töredék azonban 1996 után eltűnt.⁶ MOLLAY KÁROLY 1967-ben még látta az iratot: leírta fizikai jellemzőit, közzétette szövegét a latin nyelven ráírt glosszákkal együtt, és illusztrációként az egyik lap fotómásolatát is közzétette (MOLLAY 1967: 34, 35–39).⁷ Ebből egyértelműen megmutatkozik, hogy a kolozsmonostori/kolozsvári és a soproni kézirat nem azonos kódexből származnak: az utóbbi anyaga papír, és az írásképek is teljesen eltérő. Ebben a töredékben egyébként nincsenek magyar glosszák, ami természetesen semmit nem árul el a hajdani kézirat egészének glosszázottságáról. Annak ismeretében, hogy a 15. század első feléből, 1435 körülről egy másik soproni tankönyvtöredék is fennmaradt, ami ráadásul éppen egy latin–magyar némenklátúra, az ún. Soproni szójegyzék (HÁZI 1927), különösen nehéz feltételezni, hogy a Doctrinale itteni példányát egyáltalán ne érintette volna a latin–magyar kétnyelvűség hatása.

A harmadik Doctrinale-kéziratot, amelyet bizonyosan a hazai oktatásban használtak, egy kolligátum tartalmazza. A kötetben több grammatikai munka mellett a Doctrinale-ból csak egy részlet szerepel. A tulajdonosi bejegyzés alapján a 14. században másolt kódexet feltehetően a pécsi egyetemen használták. Később Bajorország egyik bencés apátságába került, jelenleg pedig a müncheni Bayerische Staatsbibliothekban őrzik (CSAPODI–CSAPODINÉ 1993: nr. 2018; Kódexek a középkori Magyarországon 1985: nr. 68). A kolligátumban lévő Doctrinale-részlet tartalma fedésben van a kolozsmonostori/kolozsvári töredéken olvasható szöveggel; már csak ezért sem származhatnak azonos kódexből.

⁶ Polán Miklósné kutatáshozjárati munkatárs ímélbéli szíves közlése Dominkovits Péter levéltárigazgató nevében, MNL Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára, 2020.

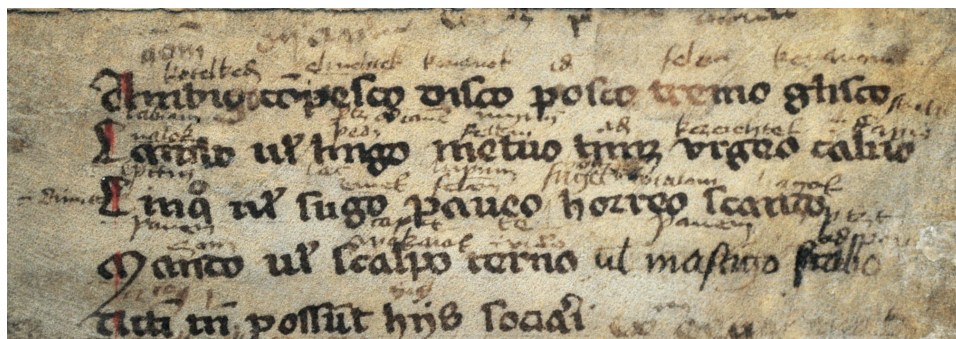
⁷ A Hungaricana közgyűjteményi portálon elérhető a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában lévő, az őrzőiratról és az in situ levélpárról készített fénykép digitális másolata: HU-MNL-OL-DF 204661 (<https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/156291>)

Van még tudomásunk néhány további hazai provenienciájú Doctrinale-ról is, ezek használatáról azonban nem tudunk közelebbit. A németújvári (Güssing) ferences kolostor könyvtárában két nyomtatványt őriznek az 1500-as évek elejéről. Az egyikben magyar nyelvű bejegyzések is szerepelnek egy latin–magyar szójegyzékkel együtt – sajnos olvashatatlanná válva.⁸ A másiknak a tulajdonosi bejegyzése mellett a Magyarországon készült bőrkötése támasztja alá hazai eredetét (CSAPODI–CSAPODINÉ 1993: nr. 2303, nr. 2307a). Elveszett kötetként tartja számon a kutatás Liebhard Egkenvelter pozsonyi jegyző kéziratát, amely szintén tartalmazott glosszákat (CSAPODI–CSAPODINÉ 1994: nr. 1318). Hasonlóan csak említésből ismerjük a 15. század végén a királyi udvarhoz tartozó, feltehetően nyomtatott példányt (CSAPODI–CSAPODINÉ 1994: nr. 1261).

4.3. A kolozsmonostori/kolozsvári kétnyelvű bejegyzések. A lentebbiekben a kolozsmonostori/kolozsvári glosszák bemutatása következik. Ezek kétnyelvűsége nemcsak abban áll, hogy a scriptor a megtanulandó (megtanítandó) latin alapszöveget az anyanyelvén megglosszázza, hanem a főszöveg latin szavait is többször szó szerkezetbe illeszti. Amennyire ez néhány szó alapján megállapítható, az ily módon beírt magyar és latin szavak valószínűleg ugyanahhoz a kézhez köthetők. Esetenként a latin szó társaságába rokon jelentésű szó is odakerült. (Hogy ugyanattól a kéztől-e, erre nehéz volna megbízható választ adni egy-egy magányos szó írásképe alapján.) A bejegyzések a 16. század során, esetleg azt némileg megelőzőleg keletkezettek.

7. kép

A kolozsmonostori/kolozsvári Doctrinale 4r oldalának első négy sora a kétnyelvű glosszákkal

A négy sor bejegyzéseit az alábbiakban kétféleképpen mutatjuk be. Először csak a magyar igék listája következik a bejegyzés sorrendjében, azután pedig egy kétnyelvű jegyzékben az alapszöveg latin igéi alapján haladva vizsgáljuk meg a glosszákat. A főszö-

⁸ A Klosterbibliothek (Franziskanerkloster Güssing) könyvtárosa, ANTON BRUCK tájékoztatása szerint könyvtáruk katalógusa számontart egy mikrofilmkópiát az OSzK-ban, amely a kötetről készült; ez a katalógusbeli feljegyzés azonban tévesnek bizonyult. Megvan ugyanakkor az OSzK-ban a fentebb hivatkozott CSAPODI–CSAPODINÉ 1993-ban is feltüntetett xeroxmásolat, ezen azonban alig láthatók a glosszák. ANTON BRUCK – akinek segítőkészségét ezúton köszönjük meg – úgy találta, hogy a kötet eredetijében is az olvashatatlanságig elhalványultak a bejegyzések.

vegnek a versritmus megtartása érdekében használt *vel* előfordulásait nem tüntetjük fel, továbbá nem foglalkozunk a lap tetején látható egyéb latin nyelvű beírásokkal (tollpróbák?) sem. A főszöveg latin szavait normalizálva, a glosszákat betűhűen közöljük.

A bejegyzések feltárásakor nagy haszonnal tanulmányoztuk az időben legközelebb álló két- és többnyelvű, magyar jelentéseket (is) megadó szótárakat. (A fennmaradt nomenklaturák nem hívhatók segítségül, mivel – elnevezésüknek megfelelően – kizárólag vagy túlnyomó többségben főneveket gyűjteményeznek.) A szavakat visszakerestük továbbá a magyarországi latinság kétféle szótárában is. A második listában található utalások a következő munkákra vonatkoznak: AMBROSIUS CALEPINUS, *Dictionarium Decem Linguarum* (1585); VERANCICS FAUSTUS, *Dictionarium Quinque Nobilissimarum Europae Linguarum* (1595); SZENCI MOLNÁR ALBERT, *Dictionarium Latinoungaricum* (1604), valamint BARTAL ANTAL, *A magyarországi latinság szótára* (1901), továbbá a HARMATTA JÁNOS, BORONKAI IVÁN, BELLUS IBOLYA és SZOVÁK KORNÉL szerkesztésében megjelent *A magyarországi középkori latinság szótára* (MKLSz. 1987–2017).

A bejegyzésből tizenöt magyar szóelőfordulás olvasható ki (néhányik bizonytalanabbul); vannak ismétlődő igék is. Az első lista ezeket a szóelőfordulásokat sorolja fel, megadva a szavak valószínűsíthető olvasatát (szögletes zárójelben), és néhány esetben a mai formáját vagy a jelentését is; az olvasati bizonytalanságokról a lentebbiekben lesz szó.

ketelkedem [kételkedem], *ehnelitek* [ehnyeitek] 'enyhítek', *keuanok* [kévánok], *felem* [félem], *keuanom* [kévánom], *nalok* [nyalok], *felem* [félem], *kezerehtek* [készerihtek] 'kényszerítetek', *?epetem* (a szó problematikus, l. lentebb), *emek* [emek] 'szopok', *felem* [félem], *vtalom* [utálom], *hagok* [hágok], *ezem* [eszem], *wakarok* [vakarok].

A második lista a fentebb leírtaknak megfelelően a környezetükkel együtt veszi számba a magyar szavakat. Itt a főszöveg négy sorának mind a huszonhárom latin igéjét feltüntetjük a társaságukba beírt magyar megfelelőikkel együtt. A főszövegnek a fentebbiekben már megemlített javításait, betoldásait itt is jelezzük, és a bejegyzésekhez több esetben megjegyzéseket, magyarázatokat fűzünk. A szómegfeleltetéseket kiegészítjük továbbá a beírt *idem*-ekkel, a latin igéket (tárgyas) szerkezeté bővítő főnévi bejegyzésekkel és az olykor felbukkanó rokon jelentésű latin igével is.

ambigo (a *g*-t egy *o*-ból alakította ki a scriptor, majd az *o*-t a szóhoz toldotta –

ketelkedem (a személyragot rövidítés jelzi)

compesco – ***ehnelitek***

Az *enyh*- szótól *ehny*- változatából. Az *-ejt* képző *j*-jét a scriptor *li* betűkapcsolattal írja. A *j* betű *ly*-nal való helyettesítése (amelynek írásváltozataként tekinthetünk a *li* megoldásra) nem mondható gyakorinak, de bizonyos lejegyzők és szerzők helyesírásában mégis visszatérő eljárás. (Például a 16. századi könyvnyomtatás nevezetes darabjában, a Debreceni disputában nagy számmal fordulnak elő *jöllyünk*, *szílyat* típusú formák, a kéziratok pedig még a 18. században is kínálnak adatokat, például egy

boszorkányper 1715-ből: *alyándikozott, tolyás* stb.⁹) – A leírtakat támogatja, hogy az általában ’elfojt, megszorít’ stb. jelentésüként szótározott *compesco* igét a CALEPINUS-szótár a ’lecsendesít, megnyhít’ jelentéssel hozza (és később majd SZENCI is). Az MKLSz. több mint tíz jelentés(változato)t ad meg, közöttük az ’enyhít’-et is felveszi.

disco – **keuanok**

A scriptor tévedésből a következő ige, a *posco* magyar megfelelőjét írta a ’tanul’ jelentésű szó fölé. A hiba jellege inkább másolt szövegre vall (bár diktálás esetében sem lenne teljesen kizárt). Különös, hogy a glosszátornak a későbbi olvasás, használat során sem tűnt fel a tévesztés (vagy legalábbis nem javította).

posco – *idem*

A bejegyző nyilvánvalóan nem vette figyelembe a főszöveg előző latin szavát, csak a fölé írt (téves) magyar szót nézte, hiszen kizárólag erre vonatkoztatva (lenne) helytálló az *idem* megjegyzés.

tremo – **felem**

glisco – **keuanom**

A magyar szó a második betűt követően – részben az írásképp, részben a lap állapota miatt – nehezen, bizonytalanul betűzhető ki, és az általában számontartott jelentések (’nő, terjed’ stb.) sem kínálnak megoldást. A CALEPINUS-szótár azonban egy ’felette igen kíván’ jelentést is megad (ez sem VERANCICS-nál, sem SZENCI-nél nem szerepel), az MKLSz. pedig többek között a ’kíván, óhajt’ jelentést is szerepelteti. Ez utóbbiak jelentik a kulcsot a szóalak valószínűsítéséhez.

lambo – **nalok** – *labiam*

lingo – *pertinet ad canem*

Sem magyar megfelelő, sem az *idem* megjegyzés nem szerepel a szó felett.¹⁰

metuo – **felem** (esetleg *féltem*)

Nem állapítható meg egyértelműen, milyen betű következik az *l* után. Úgy tűnik, hogy egy *t* követi a *fél*-t, amelyet nagyon közelről, talán betoldásként (a *t*-t talán mintegy korrigálva) követ az *e*. De az is lehet, hogy a *t* szándékolatlan áll a szóban, amit akár a múlt idő jeleként, akár a *félt* ige képzőjeként írhatott le a bejegyző. A ’félt’ jelentésmegadás feltételezését gyengíti, hogy *metuo* alatt a vizsgált szótárak egyike sem ad meg ilyen jelentést.

timet – *idem*

urgeo – **kezerehtek**

Az általában ’szorít, sürget, űz’ jelentésekkel számon tartott szót Verancsics ’kényszerít’-ként szótárazza (majd SZENCI-nél is megjelenik ez az értelmezés). A jelentés az MKLSz.-ben is megtalálható (az *adurgeo* formánál).

calvo – ?*decipio*

Nem látszik fölötte magyar szó, talán a ’félrevezet, becsap’ jelentésű ige szinonimájaként a *decipio* van ideírva (MKLSz.: ’rászed, megcsal’).

⁹ Az adatok a következő két nyelvtörténeti korpuszból származnak (amelyekben számos további példa is található a jelenségre; köszönjük VARGA MÓNIKÁNAK az adatszolgáltatást): *ked.nytud.hu* és *tmk.nytud.hu*. (Az utóbbi leírása: DÖMÖTÖR et al. 2017.) – A fentebb hozott adatokat az *ly* megtartásán kívül normalizált olvasati formájukban adtuk meg.

¹⁰ Köszönjük SARBÁK GÁBORNAK a latin szókapcsolat kiolvasáshoz nyújtott segítségét.

linquo (az interlineáris *o* a főszövegben máshol is használatos rövidítésjel) –

epetem* – *dimitto (ez utóbbi a margóra írva).

Az igesorozat legkülönösebb bejegyzése. (Egyben csak némi bizonytalansággal feltárható adat, amelyben a *t* és az ezt követő *e* vagy egymásra csúszott, vagy esetleg az *e* kimaradt). A latin szót általánosan 'hagy, elhagy' jelentéssel tartják számon – így mindhárom korabeli szótár, valamint az MKLSz. is –, de fölötte mégis az *epetem* glossza valószínűsíthető. A szó elé a margóra írt *dimitto* ige azonban árulkodó, hiszen vele kapcsolatban latin nyelvű értelmezésre gondolhatunk. Ha a közös pontot keressük a *linquo* és a *dimitto* jelentései között, azt az 'elvet' értelmű 'elhagy' szinonimában találhatjuk meg. A *linquo* ilyen értelmezését erősíti, hogy közkeletű szótárak a *desero*-val tartják szinonimnak;¹¹ ez utóbbi igének mind a CALEPINUS-, mind a VERANCICS-, mind pedig a SZENCI-szótár az 'elvet' jelentését adja. Vö. továbbá MKLSz.: *desidere* 'elmulaszt'. Mindennek ellenére azonban nem az *elvet* igét látjuk a bejegyzésben: az *l+v* betűk helyén egy *p* jelenik meg, egy másik értelmes, ám ide nem illő magyar igét formázva. A hiba jellege ez esetben bizonyára másolt szövegre vall (akkor is, ha nem tipikus hibahelyzetnek mondható tévesztésről van szó). Különös, hogy az olvasás, használat során ez a tévesztés sem tűnt fel beírójának (vagy legalábbis nem javította).

sugo – ***emek*** – *lac*

paveo – ***felem*** – *lupum*

fuget (a szó interlineáris betoldás, jellel a helyére utalva) –

A fölő írt bejegyzés nem olvasható ki. A beszúrt szó esetleg a következő sor utólagos hozzáírását produkáló kéztől származhat. A hiány észrevételezése arra vall, hogy a beíró vagy már korábban tudta fejből a szöveget (ez esetben az iskolai foglalkozást előkészítő tanárra lehet gondolni), vagy pedig a diák egy előtte fekvő másik példányból dolgozott, illetve az iskolai foglalkozáson elhangzott felolvasás alapján tette meg kiegészítését.

horreo – ***vtalom***

A szó a korabeli szótárakban 'iszonyodik, irtózik' és/vagy 'retteg' (CALEPINUS, VERANCICS, SZENCI) jelentéssel szerepel, míg a glosszátor egy másik, ezekben nem szereplő szinonimát használ, amelynek forrása a fentebbi szótárak forrásain nyilvánvalóan túlmutat.

scando – ***hagok***

mando – ***ezem*** – *panem*

Bár a szó második *e*-jének vonalvezetése szokatlan, az *o*-val [ö] való olvasat nem valószínű, tekintettel az egész bejegyzéssor *e*-ző jellegére.

scalpo – ***wakarok*** – *caput*

cerno – *inviso* (esetleg *reviso*) *te*

Nincs fölötte magyar szó, annak helyét egy latin rokon jelentésű ige foglalja el. (A szó második betűje talán a felület sérülése miatt nem látszik.) A 'néz, lát' jelentésű *cerno* (CALEPINUS, VERANCICS is hozzá) így a korabeli szótárakban 'meglátogat'-ként számontartott másik igével egészül ki (CALEPINUS és SZENCI is szerepelteti mind

¹¹ Pl. <https://it.wiktionary.org/wiki/linquo>; <https://logeion.uchicago.edu/linquo>; <https://alatius.com/ls/index.php?l=liquere.stb>.

az *inviso*-t, mind a *reviso*-t). A *cerno* és az *inviso* összetartozására az MKLSz. világít rá a legélesebben: az utóbbi számos jelentése és jelentésárnyalata között mind a 'megnéz'-t, mind a 'meglátogat'-ot szerepelteti.

mastigo (a szó utólagos hozzáírás a főszöveghez, valószínűleg másik kéztől) –

panem

Nincs fölötte magyar szó.

scabo (a szó utólagos hozzáírás, l. m. f.) –

Nem látszik fölötte magyar szó; a kiolvasható betűk latin nyelvű beírást sejtetnek.

5. Nyitott kérdések: a töredék elsődleges és másodlagos használatának ideje, helye. A két levélpár másodlagos felhasználásának idejét nem lehet minden kétséget kizáróan megállapítani, ezzel összefüggésben pedig a Doctrinale keletkezésének adatai is kétféle feltételezést engednek meg. A töredéken és a jegyzőkönyvben is olvasható az egyik nótárius neve, az írárok alapján azonban nehéz meghatározni, hogy maga Schleuning írta-e rá a nevét a fragmentumra és a protokollumban üresen maradt helyekre. Amennyiben ő jegyezte be a nevét íráspróbaként, akkor a protokollumok készültével egy időben, a 15. század közepén használták fel a töredéket palliumnak. Ez esetben a kolozsmonostori bencés apátságban működő hiteleshely nótáriusa egy már nem használt kódexből kivágott levelekkel borította a protokollumot. Amennyiben a töredéken szereplő név nem a jegyzőtől származik, akkor elképzelhető, hogy a töredéket a hiteleshely levéltárának későbbi, Kolozsváron történt rendezésekor kapta a dokumentum. Ebben az esetben az egykori Doctrinale-kódexet a kolozsvári városi oktatásban használhatták, és Kolozsváron vált kötőanyaggá.

A töredéken látható magyar bejegyzések akár a 16. századot valamivel megelőzően is odakerülhettek: sem a betűk duktusában, sem a hangjelölésben, sem pedig a szóhasználatban vagy a grammatikai jelenségek között nem található olyan jellegzetesség, amely segíthetne közelebből meghatározni a beírás korát. Amennyiben a 15. században jegyezték be a magyar szavakat, akkor elképzelhető, hogy a grammatikát a kolozsmonostori bencés oktatásban használták fel, és a jegyzőkönyv másolásával egyidőben került a dokumentumra borítóként. Ha a magyar szavakat a 16. században írták be, akkor az egykori kódex a 16. században még használatban volt, és palliumként később használták fel már Kolozsváron. Ebben az esetben a jegyző neve is a koraújkori bekötés után került a töredékre, és a grammatikát a kolozsvári városi oktatás egyik tanújaként tarthatjuk számon.

Kulcsszók: középkori tankönyv, Doctrinale, glosszák, magyar–latin kétnyelvűség.

Felhasznált források

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára: HU-MNL-OL-DL 36391. Kolozsmonostori protocolum „c minus” 1447–1450. <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/161004>
- HU-MNL-OL-DF 204661. Bordézsmajegyzék, 1447. <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/156291>
- PARISELLA 2009. H. Cambridge, Peterhouse 215.
- PARISELLA 2009. B. Bodleian Library Rawl G. 96.
- REICHLING kiad. 1893: nr. 10. Württembergische Landesbibliothek, Stuttgart, Cod. poet. et phil. quart 58.
- REICHLING kiad. 1893: nr. 11. Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. lat. 1764.

- REICHLING kiad. 1893: nr. 12. Biblioteca Nazionale Marciana, Ms. Lat. cl. XII, 109 (=4099).
 REICHLING kiad. 1893: nr. 13. Bibliothèque Nationale de France, Latin 18523.
 REICHLING kiad. 1893: nr. 20. Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. XXV, Sin. 5.
 REICHLING kiad. 1893: nr. 22. British Library, Arundel MS 394.
 REICHLING kiad. 1893: nr. 24. Oxford, Corpus Christi College, 121.
 REICHLING kiad. 1893: nr. 30. BSB, Clm 14354.
 REICHLING kiad. 1893: nr. 57*. Cambridge, University Library, Oo. 6. 110.
 REICHLING kiad. 1893: nr. 66. Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2443.

Hivatkozott irodalom

- CALEPINUS, AMBROSIUS 1585. *Dictionarium decem linguarum*. Lugduni. (Faksimile kiadása: MELICH JÁNOS, *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből*. MTA, Budapest, 1912.)
- BARTAL, ANTONIUS 1901. *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae*. Franklin Társulat, Budapest.
- BOGDÁNDI ZSOLT 2012. *A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 274.) Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület. <https://doi.org/10.36240/etf-274>
- BORSA GEDEON 1954. Egy 1500 körüli latin–magyar szójegyzék. *Magyar Nyelv* 50: 201–202.
- CSAPODI CSABA – CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA 1993. *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. II. Fennmaradt kötetek, K–Z*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest.
- CSAPODI CSABA – CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA 1994. *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. III. Adatok elveszett kötetekről*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2018. Van itt egy kis szabad hely? Vallási kötődésű nyelvmemlékek (nem csak) a margón. In: BOROS ISTVÁN – TAKÁCS LÁSZLÓ szerk., *Litteris vincimur*. Szent István Társulat, Budapest. 89–110, 273–278.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2019. Mit bír el a papír? Világi (vendég)nyelvmemlékek a kései ómagyar korban. In: HAADER LEA – JUHÁSZ DEZSŐ – KOROMPAY KLÁRA – TERBE ERIKA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF – VLADÁR ZSUZSA szerk., *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III*. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest. 399–418.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2022. Főliók készleten. Ívfüzetek és papírlapok magyar nyelvű feljegyzései a XVI. század közepéig. In: BOROS ISTVÁN – TAKÁCS LÁSZLÓ szerk., *Cura scriptorum*. Szent István Társulat, Budapest. 29–49.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE – GUGÁN KATALIN – NOVÁK ATTILA – VARGA MÓNIKA 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110. <https://doi.org/10.15776/nyk.2017.113.3>
- HÁZI JENŐ 1927. A Soproni magyar–latin szójegyzék. *Magyar Nyelv* 20: 149–168.
- HENDE FANNI 2018. Az Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményében található kódextörödékek. *Turul* 91: 64–80.
- HUNT, TONY 1991. *Teaching and Learning Latin in Thirteenth Century England. I. Texts*. D. S. Brewer, Cambridge.
- JAKÓ ZSIGMOND 1990. *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556) I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KISS FARKAS GÁBOR 2007. Ars memoriae a 15–16. századi Magyarországon. In: BALÁZS Mihály – GÁBOR Csilla szerk., *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár. 13–42.

- Kódexek a középkori Magyarországon = CSAPODI CSABA, TÖRÖK GYÖNGYI, TÖRÖK JÓZSEF szerk. 1986. *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, 1985. november 12.–1986. február 28.* Interpress, Budapest.
- MADAS, EDIT – LAUF NOBILIS, JUDIT –SARBAK, GÁBOR – VIZKELETY, ANDRÁS Hrsg., 2006. *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron.* (Fragmenta et Codices in Bibliothecis Hungariae V.) Akadémiai Kiadó, Budapest. 76–77.
- MKLSz. = HARMATTA JÁNOS – BORONKAI IVÁN – BELLUS IBOLYA – SZOVÁK KORNÉL szerk. 1987–2017. *Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára.* Akadémiai Kiadó – Argumentum Kiadó, Budapest. (Online változata: <https://clph.elte.hu/llmaeh/MKLSz/index.html>)
- MOLLAY KÁROLY 1967. Többnyelvűség a középkori Sopronban II. A latin nyelv (1352–1450). *Soproni Szemle* 21/4: 27–40.
- PAPPNÉ KOCSIS RÉKA 2023. *Az ómagyar kódexek marginálisainak rendszeres feldolgozása.* Doktori (PhD) disszertáció. ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola. <https://doi.org/10.15476/elte.2023.166>
- PARISELLA, RAFFAELE 2009. *Il Doctrinale di Alessandro di Villedieu nella revisione di Giovanni di Garlandia.* Doktori disszertáció. Università degli Studi di Firenze, Firenze. <https://hdl.handle.net/2158/559090>
- REICHLING, DIETRICH kiad. 1893. *Das Doctrinale des Alexander de Villa Dei.* A. Hofmann, Berlin.
- F. ROMHÁNYI BEATRIX 2000. *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon.* Pytheas, Budapest.
- B. SIMON RENÉE 1959. *Verancsics Faustus dictionariumának magyar szókészlete betűrendben, a latin értelmezésekkel.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZENCI MOLNÁR ALBERT 1604. *Dictionarium Latinoungaricum.* Noribergae. (Faksimile kiadása KÖSZEGHY PÉTERTŐL, MTA Irodalomtudományi Intézete – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.)
- VERANCICS, FAUSTUS 1595. *Dictionarium Quinque Nobilissimarum Europae Linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Ungaricae.* Venetia. (A magyar anyag modern kiadása: B. SIMON 1959.)
- WALTHER, HANS ed. 1965. *Proverbia sententiaeque latinitatis medii aevi II/3.* Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen.
- WEBER, ROBERTUS kiad. 1969. *Biblia Sacra Iuxta Vulgatam Versionem. II.* Württembergische Bibelanstalt, Stuttgart.

Fragment of a Latin grammar and its Hungarian glosses from the archives of the convent of Kolozsmonostor

In the Benedictine monastery of Kolozsmonostor (today Cluj-Mănăştur), a public authentication office operated from the first half of the 14th century to the middle of the 16th century. The authentication office issued legal documents and copied their texts into protocols. Two bifolia, which are to be presented in the study, were used as covers for protocols containing the copies of charters issued between 1447 and 1450 (HU-MNL-OL-DL 36391). These folios come from Alexander de Villa Dei's textbook entitled *Doctrinale puerorum*. The protocols recorded on the spot may have been covered by leaves of locally used codices, so the grammar fragment can provide a glimpse into the educational situation in Kolozsmonostor/Kolozsvár (today Cluj-Napoca). The significance of the fragment is enhanced by the glosses in Hungarian that it contains, which do not only support the Hungarian provenance of the former codex copied in the 14th century but also enrich the range of old language records of Hungarian. The native entries can be seen in interlinear positions of four lines in the preserved section of the grammar book that lists certain Latin verbs

as examples. These glosses contain synonyms and nouns in the accusative in Latin as well. One of the users of the book – perhaps in order to make the verbs easier to memorize, or perhaps with the aim of expanding their vocabulary – glossed a few lines (although not carefully enough in some respects). In this study, we investigate written bilingualism and define the place of the entry in the system of language records. Then we present the Hungarian verbs of the glosses one by one, and we list the above-mentioned Latin glosses as well. Since the language record investigated originates from the 16th century or a few decades before that, we also try to draw conclusions from comparisons with the earliest Hungarian dictionaries.

Keywords: medieval schoolbook, doctrinale, glosses, Hungarian-Latin bilingualism, codex fragments.

DÖMÖTÖR ADRIENNE

HENDE FANNI

HUN-REN-OSzK Fragmenta et Codices Kutatócsoport

Számunk szerzői

DR. BÜKY LÁSZLÓ, Szegedi Tudományegyetem, buky@hung.u-szeged.hu – DR. CSÉPÁNY NIKOLETTA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Tanító- és Óvóképző Kar, Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék, csepany.nikoletta@tok.elte.hu – DR. DEME ANDREA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék; MTA–HUN-REN NYTK Lendület Neurofonetikai Kutatócsoport; ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont, Általános és Magyar Nyelvészeti Intézet, deme.andrea@btk.elte.hu – DR. DÖMÖTÖR ADRIENNE, ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont, domad13@gmail.com – DR. FORGÁCS TAMÁS, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, forgacs@hung.u-szeged.hu – DR. GONDA ZSUZSA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, gonda.zsuzsa@btk.elte.hu – DR. GYÖRFFY ERZSÉBET, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, gyorffy.erzsebet@arts.unideb.hu – DR. HENDE FANNI, HUN-REN-OSzK Fragmenta et Codices Kutatócsoport, hende.fanni@oszk.hu – DR. HOFFMANN ISTVÁN, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, ihoffmann53@gmail.com – DR. HORVÁTH LÁSZLÓ, ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont, Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézet, horvath.laszlo@nytud.hu – JENEI KAMILLA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, jenei.kamilla@btk.elte.hu – DR. MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS, molnarz03@gmail.com – DR. NAGY L. JÁNOS, Szegedi Tudományegyetem, nlszeged@gmail.com – DR. NÉMETH MICHAEL, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Magyar Filológiai Tanszék, michal.nemeth@uj.edu.pl – DR. PALÁGYI LÁSZLÓ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, palagyi.laszlo@btk.elte.hu – DR. M. PINTÉR TIBOR, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, m.pinter.tibor@kre.hu.